УДК 811.512

Э.Х. Кадирова

КАЗАН ХАНЛЫГЫ ЧОРЫ ЯЗМА ИСТӘЛЕКЛӘРЕНДӘ БЕР УРЫННАН ИКЕНЧЕ УРЫНГА КҮЧЕРҮ ФИГЫЛЬЛӘРЕ

Татарская глагольная система, как и в других языках, представляет значительный интерес с точки зрения исследования лексической семантики. В статье анализируется группа глаголов движения, а именно лексические единицы, выражающие каузацию перемещения объектов, которые встречаются в письменных памятниках эпохи Казанского ханства: в произведениях Мухаммедьяра, Кулшарифа, Умми Камала, в памятниках «Сираджел-кулуб» Аднаш Хафиза и «Зафернамэ-и Вилайет-и Казан».

Хотя глаголы движения в сравнительно-историческом аспекте исследованы достаточно подробно, именно эта подгруппа до сих пор остается недостаточно изученной, что и определяет актуальность работы. Рассматриваемые слова обозначают ситуации, в которых субъект должен заставлять объект к изменению местоположения: заставлять его переместиться из одного места в другое, принимая в результате новое положение в пространстве. Автор останавливается на анализе глаголов сөрү ‘гнать’, куу ‘гнать’, сөйрәү ‘волочить’. Особое внимание уделяется сравнительно-историческому анализу семантики данных лексем.

Ключевые слова: глагол, семантика, письменные памятники, татарский язык, старотатарский язык.

The Tatar verb system, as in other languages, is of considerable interest from the point of view of the study of lexical semantics. The article analyzes a group of verbs of motion, namely lexical units expressing the causation of the movement of objects, which are found in written monuments of the Kazan Khanate era, namely in the works of Muhammadyar, Kulsharif, Ummi Kamal, in the monuments “Sirajel kulub” of Adnash Hafiz and “Zafername-i Vilayet-i Kazan”. Although verbs of motion have been studied in sufficient detail in the comparative-historical aspect, it is this subgroup that remains insufficiently studied, which determines the relevance of the work. The words under consideration denote situations in which the subject must force the object to change its location: force it to move from one place to another, as a result taking a new position in space. The author dwells on the analysis of the verbs сөрү ‘to drive’, куу ‘to drive’, сөйрәү ‘to drag’. Particular attention is paid to the comparative analysis of the semantics of these lexemes.

Keywords: verb, semantics, written monuments, Tatar language, Old Tatar language.

Фигыльләр мәгънәләренең гомуми һәм киң булуы белән башка сүз төркемнәреннән аерылып тора. Шунлыктан аларны лексик мәгънәләре буенча төркемләү – катлаулы эш.

Әлеге мәкаләдә хәрәкәт фигыльләрнең бер төркемчәсенә – бер урыннан икенче урынга күчерүне белдергән лексик берәмлекләргә урын бирелә. Бу төркемгә *ияртү, китерү, җибәрү, куу, сөйрәү, сөйрәп китерү, этү, тибү, ыргыту, ташлау, төшерү, очыру, юнәлтү,*

чыгару, тарату, кертү, җыю, үткәрү, әйләндерү фигыльләре керә [20: 105; 21: 98]. Казан ханлыгы чоры язма истәлекләрендә алардан *сөрү, куу, чыгару, өстерәү* фигыльләре очрый.

Сөр- һәм *ку-* фигыльләренең татар әдәби телендә хәзерге көндәге эчтәлеген чагыштыру максатында, «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге»нә мөрәҗәгать итсәк, аларның хәзерге көндә төрле мәгънә төсмерләренә ия булуын күрербез. *Сөрү* фигыленә анда түбәндәге аңлатма бирелә: 1) ачуланып, куу, куып җибәрү; бөтенләйгә китәргә мәҗбүр итү; 2) җәза тәртибендә сөргенгә җибәрү; 3) көчләп хәрәкәт иттерү; куалау; 4) куу, тарату, бетерү [23: 187–188]. *Куу* сүзенең «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге»ндә 21 мәгънәсе теркәлгән һәм төп мәгънәләре булып, 1) хәрәкәткә китерү, хәрәкәтләнергә мәҗбүр итү; 2) билгеле бер урыннан китәргә мәҗбүр итү; 3) иректән мәхрүм итеп, туган, торган җирләрдән китәргә мәҗбүрләү, сөрү, сөргенгә озату; 4) хәрәкәтләнү тизлеген арттырырга мәҗбүр итү; 5) тарату, таркату (җыен, төркем һ. б. тур.); 5) терлекне көтүгә чыгару һәм башка мәгънәләр тора [22: 508].

Телнең лексик составы үзгәрү архаик формаларның хәзерге вариантлар белән алышынуы, телгә алынмалар кабул итү, деривация процесслары нәтиҗәсендә була. Лексемаларның телдә семантик үсешен төгәлрәк ачыклау өчен, беренче чиратта, аларның борынгы ядкәрләрдә кулланылу үзенчәлекләрен карау кирәк.

Сөрү лексемасы борынгы төрки һәм урта гасыр төрки язма истәлекләрдә үк актив лексика составында була [7: 518; 12: 423; 4: 279; 6: 406; 11: 193; 13: 130; 17: 148; 1: 171]. *Куу* фигыленең дә шул ук чорлардан ук кулланылуы билгеле [8: 55].

Казан ханлыгы чоры язма истәлекләреннән булган шагыйрь Мөхәммәдьярның «Төхфәи мәрдан» һәм «Нуры содур» поэмаларында *сөрү* һәм *куу* фигыльләре икесе дә урын ала. Мөхәммәдьяр әсәрләрендә *сөрү* сүзе өч тапкыр очрый. Алар бүгенге көн аңлатмалы сүзлегендә китерелгән мәгънәләрдә [23: 187–188] кулланылалар. «Төхфәи мәрдан» поэмасындагы бер хикәяттә кыз, атасы рөхсәтеннән башка, фәкыйрьгә икмәк бирә. Фәкыйрь өйдән чыгып, икмәкне ашый башлый. Кызның атасы, урамнан үтеп барышлый, үз икмәген таный һәм өйгә кайткач, кызын сүгә, уң кулын кисеп, өйдән куып чыгара: *Бихәд аны қамчы(сы) берлә оруб, Чықарды (ул) ғаси эүендин сөрүб* [15: 81] ‘Аны қамчы белән кыйнап, чыгарды гази өеннән сөреп’. *Сөрү* биредә ‘ачуланып куу, куып җибәрү; бөтенләйгә китәргә мәҗбүр итү’ мәгънәсендә кулланылган. Бу очракта эшнең сыйфатламасы телнең гомуми кулланышына караганда эмоциональ рәвештә көчлерәк. «Хәл фигыль + чыгару фигыле» формасы эшнең нәтиҗәлелеген белдерә. Тагын мисал: *Сән тәк этләр йырақдин күб өрәрләр, Ишеккә килдисә, «чық!», диб сөрәрләр* [15: 47] ‘Синдәй этләр ерактан күп өрәләр, ишеккә килсәләр, «Чык!» дип куалар’. *Сөрү* фигыле ‘куу, билгеле бер урыннан китәргә мәҗбүр итү’ мәгънәсен бирә. Әлеге очракка туры килгән мисал Мөхәммәдьяр иҗатында тагын бар: *Ғиззәт илә хурлуқны күрмәгәй сән, Сөфрә башындин кешине сөрмәгәй сән* (Төхфәи мәрдан) [15: 79] ‘Хөрмәтле булсаң,

хурлык күрмәссең, Табын түреннән кешене кумассың’. Әлеге мәгънәгә мисал XV–XVI гасыр ядкәре булган «Могҗизнамә» әсәрендә дә очрый: *Мәккәдән үз кавеме аны сөрделәр* [14: 182].

Сөрү фигыленең ‘көчләп хәрәкәт иттерү; куалау, алга таба куу’ мәгънәсе бу чор язма истәлекләренең һәркайсында диярлек урын ала. Ул күбрәк хайваннарны куу, куалау турында сүз барганда очрый. Бу фигыль шагыйрь Мөхәммәдьяр тарафыннан «Нуры содур» поэмасында кулланыла: *Кэчә-көндүз ойумады йул йөрүб, Ашыгыб тәүәсени қатыг сөрүб* [15: 190] ‘Кичен-көндез юлда йөреп йокламады, ашыгып, дөясен каты куды’. *Сөр-* лексемасы бу очракта ‘хайванны куалау’ мәгънәсендә килә һәм аның эчтәлеген биредә каты сыйфаты тулыландыра. *Сөрү* лексемасы шундый ук мәгънәдә кешегә карата «Могҗизнамә», «Сираҗел-колүб» истәлекләрендә очрый: *уйлары сул йару сөрде, нәчәмә кем сөрмәк теләде ирсә, куйлар камугы качыб, саг йару бара башлады* [19: 47]; *Мәүлә Тәгаләнең фәрманы берлә фәрештәләр кәлүб, бу ләшкәрнең соң калмышыны сөрә-сөрә кәлүб, бу дәрьяга керделәр* [19: 46]; *Тәкый фәрештәләр кяферләрне сират таба сөргәйләр* [19: 16].

«Татар теленең аңлатмалы сүзлеге» авторлары фигыль сүз төркеменә караган *сөрү* сүзен 4 омоним пар итеп тикшерәләр. К.М. Мусаев *сөрү* фигыленең тарихын түбәндәгечә аңлата: *сөрү* фигыленең атамасы, *хайваннарны куу* атамасы кебек үк, төрки телләрне икегә бүлә һәм көнбатыш кыпчак, Идел буе, көньяк-көнбатыш, көнчыгыш төрки телләр – *сөр* фигыле, ә көнчыгыш кыпчак, Урта Азия төрки телләрендә *айда* лексемасы белән белдерелә, һәм бу ике фигыль дә төрки телләрдә терлекне кууны аңлата; бу терлекчелеккә караган мәгънә беренчел булып, соңрак игенчелеккә караган мәгънәгә күчә, ягъни җирне сөрү өчен хайваннарның тарту көчен файдаланганнар [16: 308]. Р.Г. Әхмәтьянов *сөрү* фигыленең килеп чыгышын борынгы төрки телдәге **сүүр-*, **сү-* «дошманны куу, сугышу» тамырыннан булса кирәк, ди [3: 174]. *Җир сөрү, сабан сөрү* сүзтезмәләрендә *сөрү* фигыленең ‘туфракны сабан белән ерып йомшарту’ мәгънәсе ‘куу, хәрәкәткә китерү, хәрәкәтләнергә мәҗбүр итү; билгеле бер урыннан китәргә мәҗбүр итү’ мәгънәсендәге *сөр* лексемасы белән эш объекты атамасы янәшә килеп ясала дип аңлата галим К. Мусаев [16: 309].

«Могҗизнамә» истәлегендә *Мән сөреп гомреме, киттем дөньядан* [Могҗизнамә: 284] мисалы очрый. *Сөрү* фигыле *көн, гомер, тормыш* кебек сүзләр белән килеп, күп төрки телләрдә, шул исәптән татар телендә ‘яшәү, кичерү, алып бару, үткәрү; дәвам итү’ [23: 188] мәгънәсен бирә. Татар телендә бүген дә *гомер сөрү, тормыш сөрү* сүзтезмәләре белән беррәттән *гомер куу, тормыш куу* гыйбарәләре дә яшәгәнлектән, без бу очракларда да әлеге ике лексема арасында мәгънәви бәйләнеш бар дип уйлыйбыз. Күп кенә төрки телләрнең аңлатмалы сүзлекләрендә ул хәзерге вакытта да бер сүзнең төрле мәгънәләре буларак китерелә [28; 30: 593–594].

«Могҗизнамә» әсәрендә Казан ханлыгы чорының башка истәлекләрендә урын алган *баш ору, йөз ору* фразеологизмнарының сино-

нимы буларак, *йөз сөрү* тотрыклы сүзтезмәсе килә, ягъни фразеологизм ‘йөзен юнәлтү’ мәгънәсендә кулланыла: *Фатыйма илә Хәйдәр аны күрделәр, Торубән аягына йөз сөрделәр* [14: 182], *Бәс, Рәсүлнең күрекле йөзен күрделәр, Һәрбере аягына йөз сөрделәр* [14: 180]. *Ошбу хаты анда чөнки күрделәр, Һәр бере ул сандыкка йөз сөрделәр* [14: 239] мисалында шулай ук әлеге мәгънә бирелә. Бу фигыль «Могҗизнамә» әсәрендә башка фразеологизмнар составында да теркәлгән [14: 30, 233, 237].

Сөрү фигыленең синонимик пары буларак, Мөхәммәдьярның «Нуры содур» поэмасында *куу* лексемасы очрый: *Кем сачылуб чықты қуйлардин рәуан, Қачды ирсә қудың аны ул заман* [15: 183] ‘Куйлардан берсе аерылып чыкты шул вакыт, Качса, ул заман аны кудың’. «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге»ндә бу мәгънә ‘алдарак баручының артыннан җитү, тоту’ дип аңлатыла [22: 508].

Шунысы үзенчәлекле: бу ике фигыль объект буларак тере затларның (кеше, хайван һ. б.) исемнәрен таләп итә ала. Безнең мисаллар да шуны раслый.

Мөхәммәдьярның «Төхфәи мәрдан» әсәрендәге *Сүзне қуа қилдем уш, и мәрде пир, Бер хикайәт килде күңлүмгә нәзыйр* [15: 55] мисалында бу фигыль күчерелмә мәгънәдә килә. «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге»ндә *сүзне куа килә, сүз артыннан куу* фразеологик берәмлекләре урын алмаса да, бу гыйбарәләргә мисаллар татар телендә очрый: *Сүз куган бәлагә юлыгыр, юл куган казнага юлыгыр* (мәкаль) [2].

XVIII–XIX гасырлар иске татар әдәби телендә *sör-* фигыле шулай ук киң кулланыла. Мәсәлән, Г. Кандалый «Сөйгәнемгә инанмасаң» шигырендә *sör-* лексемасын 4 тапкыр файдалана, ә *Этен сөргәндәй кусайде катындин, Җәфа күрсәтсәйде көндәш хатындин* [9: 161] мисалында автор, кабатлаудан качу өчен, *сөр-* фигыленә синоним буларак, *ку-* вариантын куллана. XIX гасыр татар теленең сүзлекләрендә, борынгы һәм Урта гасырлар төрки ядкәрләрендәге кебек, *сөрү* сүзе төрле мәгънәләрдә теркәлгән: ‘куарга; озатырга’ [10: 55]; ‘куарга’ [24: 512].

Хәзерге татар әдәби телендә кулланылыштагы күтәрми генә тартып баруны, өстерәү, ниндидер өслектән шудыруны аңлаткан *сөйрәү* фигыленең тарихы кызыклы. Ул мәгънәдә Мөхәммәдьярның «Төхфәи мәрдан» поэмасында *сүтрә-* варианты килә: *Алыб ул балықны әуигә килтүрүб, Сүтрәйү һәзар хәйлә берлә тикүрүб* [15: 86] ‘Балыкны алып өйгә китерде, Сөйрәп, меңнәрчә хәйлә белән җиткерде’. «Сираҗелколүб» китабында әлеге фигыль бары тик *сөйрә* формасында гына кулланыла: *Буйнуна кайыш тактылар, сөйрәйү башладылар* [19: 54]; *Җүрәйҗ заһидны соумәгасындин сөйрәб* [19: 57]. Истәлекләрдә ике вариантның урын алуын, матур әдәбиятта традицияләр дәвам итү белән аңлату кирәктер. Бу лексема борынгы һәм Урта гасырлар язма истәлекләрендә дә төрле вариантларда урын ала [7: 518]; XIV гасыр ядкәре «Нәһҗел-фәрадис»та аның *сувра-* формасы кулланыла [26: 303]. В. Радлов, Л. Будагов һәм Н. Рясянен сүзлекләрендә дә бу фигыльнең төрле фонетик вариантлары теркәлгән: сӱдрӓ, сӱдрӓl, сӱдрӓт, сӱдрӓш, сӱзӱр, сӱртӓ [18: 838, 829]; сӱртмекъ, сӱрмекъ, сӱдремекъ,

сӳрӳклемекъ [5: 642, 643, 644]; söra, sürä, süjrä, söδrä, süδrä һәм südrä [29: 435]. Бу барлык сүзлекләрдә дә чагатай әдәби телендә südrä формасының ‘тартырга, сөйрәргә, өстерәргә’ мәгънәсендә кулланылуы хәбәр ителә. Хәзерге төрки телләрдә фигыль билгеле булган мәгънәдә төрле формалар белән бирелә: алт. сӱӱрте=, хак. сӧӧрте= ‘тащить, волочить’; хак. сӧзiр= ‘1) тащить, тянуть, волочить; 2) тянуть на буксире’; тув. сөөрт= ‘1) возить, везти; 2) волочить, тащить’; кирг. сүйрө=, каз. сүйре= ‘волочить, тащить волоком’; тат. сөйрә= ‘тащить’; тур. sürü= ‘волочить, тащить, тянуть’; ср. также тур. sürt= ‘скитаться, слоняться’, sürtün= ‘тащиться’; узб. судра= ‘волочить, тащить’ [25: 219]. Хәзерге татар әдәби телендә ‘сөйрәү’ лексемасы белән бергә *өстерәү* фигыле дә кулланыла. Бу очракта борынгы *süträ* фигыле метатеза күренеше нигезендә *österä* формасын алган дип фараз ителә.

Төрле чорлардагы төрки ядкәрләрне тикшерү безгә мондый нәтиҗәгә килергә мөмкинлек бирде: *сөрү* һәм *куу* лексемалары арасында борынгы һәм Урта гасырларда күпмәгънәле фигыль *sör*- активрак булган. Хәзерге көндә *куу* фигыле белдергән аерым мәгънәләрдә *сөрү* фигыле йөргән.

Әдәбият

1. *Ахметгалеева Я.С.* Исследование тюркоязычного памятника «Кисекбаш китабы». М.: Наука, 1979. 191 с.

2. Әйтем – чәчәк, мәкаль – җиләк: Халык афоризмнары. Икенче китап. Казан: Мәгариф, 2002. 191 б. URL: https://tatkniga.ru/upload/oldbook/pdf/2830.pdf (мөрәҗәгать итү көне: 07.08.2025).

3. *Әхмәтьянов Р.Г.* Татар теленең этимологик сүзлеге: Ике томда. II т. Казан: Мәгариф-Вакыт, 2015. 567 б.

4. *Боровков А.К.* Лексика среднеазиатского тефсира XII–XIII вв. М.: Изд-во восточной литературы, 1963. 365 с.

5. *Будагов Л.* Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, со включением употребительнейших слов арабских и персидских и с переводом на русский язык: в 2-х т. СПб.: Тип. АН, 1869. Т. 1. 810 с.

6. Документы на половецком языке XVI в.: Судебные акты Каменец-Подольской армянской общины. М.: Наука: Гл. ред. вост. лит., 1967. 430 с.

7. Древнетюркский словарь. Л.: Наука, ЛО АН СССР, 1969. 677 с.

8. *Кадирова Э.Х.* Поэмы Мухаммедьяра «Тухфа-и Мардан» и «Нур-и Содур»: лексика. Казань: Фикер, 2001. 230 с.

9. *Кандалый Габделҗәббар*. Шигырьләр һәм поэмалар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1988. 558 б.

10. *Кукляшев С.* Словарь к татарской хрестоматии. Казань, 1859. 106 с.

11. *Курышжанов А.К.* Исследование по лексике старокыпчакского письменного памятника XIII в. – «Тюркско-арабского словаря». Алма-Ата: Наука, 1970. 234 с.

12. *Малов С.Е.* Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. М.-Л. Изд-во АН СССР, 1951. 906 с.

13. *Махмутова Л.Т.* Татарский язык в его отношении к древнеписьменному памятнику Codex Cumanicus по данным лексики (краткий анализ и приложение) // Исследования по исторической диалектологии татарского языка. Казань, 1982. С. 68–153.

14. *Мөхәммәт Әмин.* Могҗизнамә. Казан: Татар. кит. нәшр., 2004. 295 б.
15. *Мөхәммәдьяр.* Нуры содур. Поэмалар, шигырь. Казан: Татар. кит. нәшр., 1997. 336 б.
16. *Мусаев К.М.* Лексика тюркских языков в сравнительном освещении: западнокыпчакская группа. М.: Наука, 1975. 359 с.
17. *Наджип Э.Н.* Тюркоязычный памятник XIV века «Гулистан» Сейфа Сараи и его язык. Алма-Ата, 1975. 208 с.
18. *Радлов В.В.* Опыт словаря тюркских наречий. Т. 1. Ч. 2. СПб., 1911. С. 1116.
19. Сиражел-колүб. Казан: Казан университеты табгыханәсе, 1903. 126 б.
20. Татар грамматикасы. Т. II. М.: Инсан; Казан: Фикер, 2002. 448 б.
21. Татар грамматикасы: өч томда / проект җит. М.З. Зәкиев. Тулыл. 2 нче басма. Казан: ТӘһСИ, 2016. Т. II. 432 б.
22. Татар теленең анлатмалы сүзлеге. III т.: К. Казан: ТӘһСИ, 2017. 744 б.
23. Татар теленең анлатмалы сүзлеге. V т.: С–Т. Казан: ТӘһСИ, 2019. 908 б.
24. *Троянский А.А.* Словарь татарского языка и некоторыхъ употребительныхъ въ немъ реченій арабскихъ и персидскихъ, собранный трудами и тщашемъ учителя татарского языка въ Казанской семинаріи священника Александра Троянского и напечатанный съдозволенія комиссіи духовныхъ училищъ: в 2 т. Казань, 1833. Т. 1. 629 с.
25. *Тюнтешева Е.В.* Лексико-семантические соответствия глаголов трудовой деятельности алтайского языка в тюркских языках Южной Сибири и кыпчакских языках // Сибирский филологический журнал. 2017. № 4. С. 214–225.
26. *Фазылов Э.И.* Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV в. Т. II. Ташкент: Фан, 1971. 777 с.
27. *Чугунекова А.Н.* Глаголы со значением каузации перемещения, помещения и локализации объектов // Мир науки, культуры, образования. № 2 (27). 2011. С. 46–48.
28. Kubbealtı Lugatı. URL: https://lugatim.com (мөрәҗәгать итү көне: 23.08.2025).
29. Räsänen M. Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen. Helsinki 1969. 533 s.
30. Ўзбек тилининг изохли лугати. Ж. 3: Н – Тартибли / Масъул мухаррир А. Мадвалиев. Ташкент: «O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi@ Давлат илмий нашриёти, 2020. 688 б.

Мәкалә Татарстан Республикасы Министрлар Кабинеты 16.07.2024 ел № 565 Карары нигезендә Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе ярдәмендә әзерләнде.

Статья подготовлена при поддержке Академии наук РТ по Постановлению КМ РТ № 565 от 16.07.2024.

Кадирова Энҗе Хәнәфи кызы,
филология фәннәре кандидаты, доцент, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының гомуми лингвистика бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре

Кадирова Энзе Ханафиевна,
кандидат филологических наук, доцент, старший научный сотрудник отдела общей лингвистики Института языка, литературы и искусства имени Г. Ибрагимова АН РТ
enge@inbox.ru